

“Місце категорій “людина” і “народонаселення” в системі сучасних соціально-економічних відносин”

Постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Як неодноразово зазначалось в процесі розвитку світової суспільної науки, людина є головним об'єктом та суб'єктом суспільних відносин, без якої не можливе існування та функціонування соціальної та виробничої систем. В той же час людина є головним джерелом розвитку науково-технічного прогресу, в результаті якого роль і місце самої людини, як особистості, змінюється в процесі гуманізації загальносвітової науково-соціальної парадигми.

Діалектичне поєднання біологічного і соціального начал людини створює принципово нову концепцію значення та важливості діяльності людської особистості. Головна проблема сучасних економічних досліджень полягає у відокремленні економічних процесів від процесів, що мають місце в секторі соціальних відносин суспільства. Одним з головних аспектів цієї проблеми є відсутність чіткого розуміння місця категорій “людина” та “народонаселення” в структурі сучасних соціально-економічних відносин та їх еволюції. Головним науково-практичним завданням, для України зокрема, є вплив на демографічні процеси через механізм соціально-економічного впливу, враховуючи, фактично, вимирання населення країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з проблеми, що розглядається. Зазначена проблематика включає до себе низку аспектів, і тому систематизовані дослідження в цьому напрямку відсутні. Окремі сектори взаємодії людського фактору і соціально-економічних відносин, згруповані у вигляді досліджень, і посилання на них будуть наводитись в процесі викладення основного матеріалу.

Визначення окремих питань, що не вирішені в обраній для дослідження проблемі. Головним питанням, що не було остаточно розв'язане є систематизація соціально-економічних відносин, що мають найщільніший зв'язок з людським фактором, в його одиничному та сукупному проявах, та їх групування за об'єктами досліджень.

Формулювання цілей статті. До головних цілей написання ми зараховуємо:

- визначення місця демографії, як системи неекономічних досліджень людського фактору, в системі наукових знань;
- формулювання методологічної бази проведеного дослідження, розмежування економічної теорії на методологічні сектори дослідження, що проводитимуться;
- безпосередній соціально-економічний аналіз місць визначених категорій;

- створення передумов для побудови системи важелів соціально-економічного впливу на демографічні процеси на макро- та мікрорівні.

Виклад основного матеріалу статті з обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

Термін народонаселення, який є агрегованим показником сукупності людських індивідів, що проживають на певній географічній території та мають спільні етноісторичні корені, є об'єктом дослідження багатьох суспільних та прикладних наук, центральною з яких, безумовно є демографія, або система демографічних наук.

Система знань про народонаселення має такий загальний вигляд:

ФІЛОСОФІЯ			ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ			
ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ НАРОДОНАСЕЛЕННЯ						
ЕКОНОМІКА НАРОДОНАСЕЛЕННЯ		ДЕМОГРАФІЯ (СИСТЕМА ДЕМОГРАФІЧНИХ НАУК)		ГЕОГРАФІЯ НАРОДОНАСЕЛЕННЯ		
СОЦІОЛОГІЯ НАРОДОНАСЕЛЕННЯ		ГЕНЕТИКА НАРОДОНАСЕЛЕННЯ		ЕКОЛОГІЯ НАРОДОНАСЕЛЕННЯ		
НАУКИ, СУМІЖНІ З ДЕМОГРАФІЄЮ						
СОЦІО- ЛОГІЯ	ІСТО- РІЯ	ПРИКЛ АДНА ЕКОН ОМІКА	ЕТНОГ РАФІЯ	СОЦІА ЛЬНА ПСИХО- ЛОГІЯ	СОЦІАЛЬ- НА ГІГІЕНА	ГЕРОН ТОЛОГІЯ

Рис. 1. Система наукових знань про народонаселення [14, с. 14]

Загальнометодологічними науками для дослідження та аналізу знань про народонаселення є філософія та політична економія.

До компетенції філософії відносять такі проблеми:

- 1) методологічні принципи вивчення народонаселення, зокрема застосування методу діалектичного матеріалізму;
- 2) взаємодія категорій “людина-суспільство”, “суспільство-навколишнє середовище”, “людина-суспільство-навколишнє середовище (всесвіт)”;

- 3) визначення якості народонаселення: рівень суспільної свідомості, розвитку моралі та особливих якостей, що спрямовуються на самовдосконалення;
- 4) визначення джерел і рушійних сил розвитку народонаселення, співвідношення в них об'єктивного та суб'єктивного, стихійного та свідомого, біологічного та соціального тощо;

Політична економія, як наука про участь людини в процесі взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин, розглядає соціальний характер загальної структури виробництва та його вплив на тип та умови відтворення населення, його соціальну мобільність та територіальну організацію. Політична економія розглядає людину як реалізатора одного з факторів виробництва – праці та носія особливого економічного ресурсу – підприємницького таланту, без якого взагалі неможливе існування сучасної економічної системи. Рівень участі народонаселення у виробничому процесі та якісний вміст підприємницьких здібностей – це головний методологічний аспект політичної економії та економічної теорії, як науки, взагалі. Але крім цього існує багато питань, які можна було б віднести до компетенції соціальної психології або економічної психології особистості. Наприклад: економічна поведінка людини в питаннях споживання, заощадження, рівня трудової участі та ділової активності, пріоритетів мотивації праці тощо.

Як видно з вищесказаного, політекономія досліджує загальні принципи функціонального втручання людського фактору в економічні процеси не акцентуючи увагу на його кількісному вимірі, не роблячи таким чином відокремлень між категоріями “людина” та “народонаселення”. Таким чином зазначена проблематика вимагає ретельнішої уваги.

Аналізуючи специфіку двох груп наукових дисциплін, можна остаточно стверджувати: дисципліни, що досліджують особистість не є складовими наук, що вивчають їх сукупність. Це наочно демонструє діалектичний метод дослідження існуючої проблеми та умовний взаємозв'язок між такими науками як мікро- та макроекономіка, загальну методологію досліджень яких використовують вищезазначені науки, які ми розглянемо уважніше.

Народонаселення, як історично обґрунтована єдність біологічно-соціальних особистостей, є центром вивчення та аналізу таких прикладних економічних наук як: управління трудовими ресурсами, розміщення продуктивних сил, економічна демографія, ринок праці.

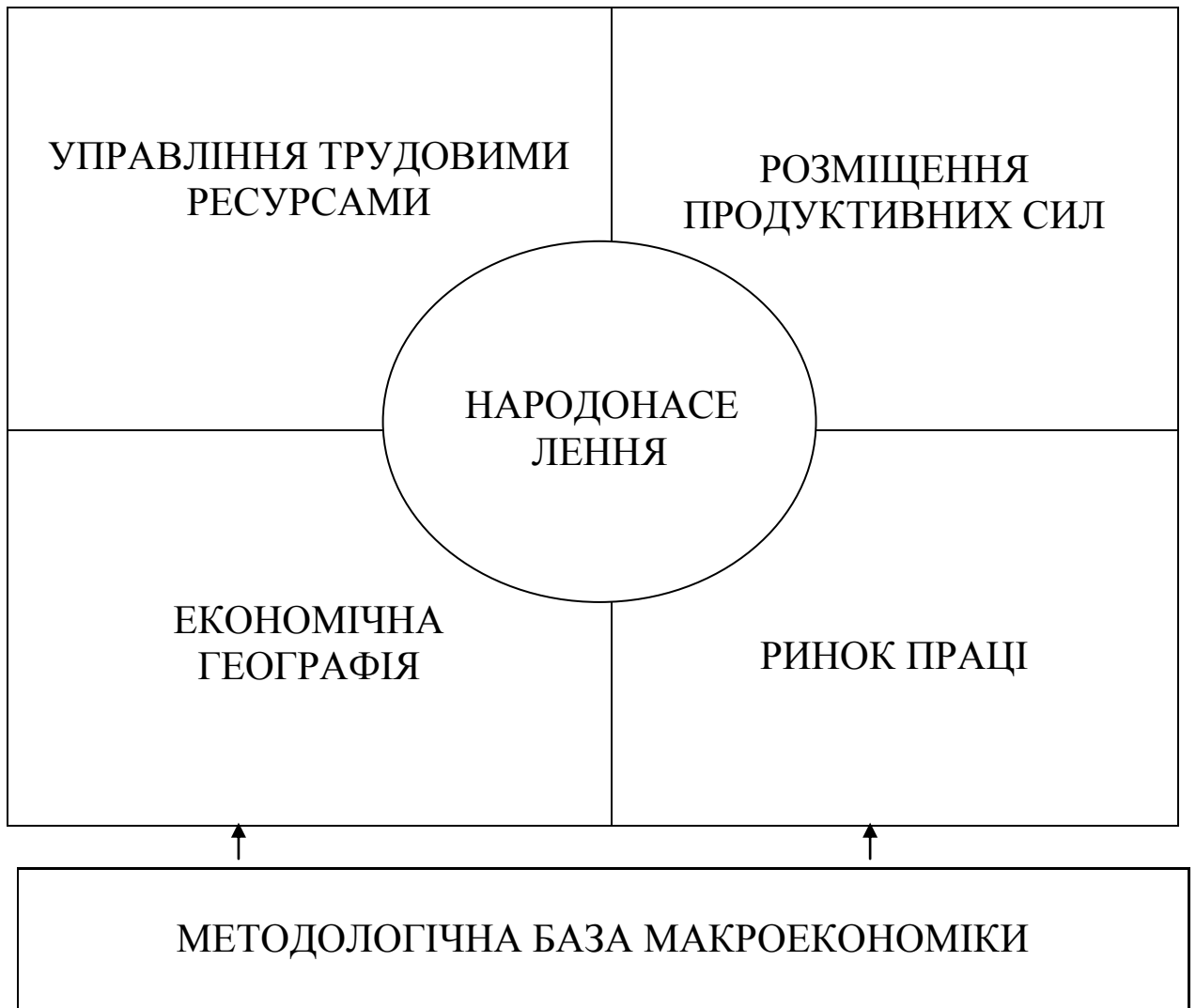

Рис. 2. Дослідження народонаселення в системі економічних наук.

Управління трудовими ресурсами – це прикладний напрямок, що здійснює дослідження виробничого потенціалу країни чи регіону в розрізі трудових ресурсів, тобто всього населення зайнятого в процесі суспільного виробництва. Зайнятість працездатного населення у працездатному віці, його структура та рівень участі в різних галузях економіки регіону обумовлюються якістю трудових ресурсів (економічне трактування якості населення суттєво відрізняється від філософського, див. вище), яку можна охарактеризувати декількома головними ознаками, а саме:

- 1) рівень здоров'я населення, його вплив на рівень трудової участі в процесі суспільного відтворення, якість та продуктивність праці;
- 2) рівень професійної підготовки, освіти та досвіду роботи на конкретних робочих місцях, професійно-освітній показник якості трудових ресурсів;
- 3) рівень економічної свідомості населення, що полягає в поділі населення на економічно активні та економічно пасивні групи;

4) якісний вміст індивідів, що мають підприємницькі здібності, як потенціал до подальшого розвитку недержавного виробничого сектору та сфери державного управління.

Серед пріоритетних теоретичних та практичних завдань управління трудовими трудовими ресурсами слід назвати:

- планування та прогнозування майбутньої чисельності трудових ресурсів з метою планування обсягів виробництва в певних галузях та на певних територіях;

- створення загальнодержавної системи професійної орієнтації, професійної підготовки та перепідготовки працівників у відповідності до прогнозованого обсягу та кваліфікаційної структури трудових ресурсів;

- удосконалення системи нагляду за дотриманням безпеки праці на підприємствах, організаціях, установах усіх форм власності з метою збереження фізичних та психологічних здібностей працівників як елементів народонаселення.

Слід зазначити, що науковий напрямок, який досліджує управління трудовими ресурсами не цікавиться проблемами відтворення та статевовікового складу населення. Його, більшою мірою, цікавлять процеси, що стосуються лише частини народонаселення, що приймає активну економічну участь в соціально-економічних процесах. Але не можна сказати, що раціоналізація використання трудових ресурсів за умов гуманістичного підходу до реалізації його завдань не здатні покращити загальнодемографічний стан території, що підлягає дослідженню.

Розміщення продуктивних сил цікавиться населенням, як головною продуктивною силою, з точки зору його геополітичного розташування по території країни, наближеності до промислових вузлів та територіально-виробничих комплексів [6, с. 52].

На основі системи розселення відбувається планування розбудови підприємств галузей та комплексів, планування розміщення проміжних баз для зберігання готової продукції та напівфабрикатів, розробка систем та мереж транспортування товарів до споживачів.

Слід зазначити, що до питань компетенції розміщення продуктивних сил дедалі частіше відносять розробку наукових основ державної регіональної економічної політики (на рівні економічних районів) та управління соціальним комплексом України, які мають безпосереднє відношення до оптимізації загального рівня умов життя, які в свою чергу здійснюють безпосередній вплив на демографічний стан певної території [4, с. 67].

Система знань про розміщення продуктивних сил України дає підстави для розробки екологічного аспекту демографічної політики, оптимізації народногосподарського комплексу шляхом розвитку його мобільності від джерел виробничих ресурсів до населення як споживача, так і джерела робочої сили, та для ефективного, раціонального і послідовного використання

природних ресурсів та виробничих потужностей для покращення життя суспільства.

Економічна географія стверджує, що народонаселення (суспільство) і природа уявляють собою закономірність комплексності і створюють суспільно-територіальний комплекс, який найбільш вдало піддається дослідженню. Економіка природокористування, що включає до себе й екологію та безпеку суспільного життя, сприймає народонаселення як невід'ємну частину геосфери земної кулі, й аспекту обережного використання природних ресурсів відводить не менш важливу роль, ніж проблемі збереження людських популяцій. Ефективність використання природних ресурсів завжди подається “з поправкою” на їх обмеженість та важливістю їхнього існування на земній кулі.

На перших етапах розвитку демографічної думки міграційні процеси не входили до об'єкту її дослідження, їх відносили до проблемного сектору економічної географії. Зараз ситуація змінилась, хоча економічна географія продовжує звертати увагу на міграційні процеси, особливо в царині етнічного складу населення та етнічного міжтериторіального руху.

Не можна не згадати деякі суперечності щодо взаємозв'язку демографічних та географічних процесів, що відбуваються останнім часом. Як відомо, демографічний вибух, або стрімке збільшення чисельності населення земної кулі, призведе до підвищення температури на поверхні планети. Крім того, збільшення чисельності населення вимагає задоволення їх потреб продуктами матеріального виробництва, а це призводить до забруднення довкілля та розладу екологічного балансу.

Сучасні концепції досліджень у галузі економічної і соціальної демографії спрямовані на розробку програм мінімального використання природних ресурсів, їх відновлення та відтворення в умовах демографічного вибуху, розробки альтернативних видів палива не пригнічуючи при цьому роль людини в процесі перетворення атмосфери та літосфери на загальноосвоєну “*homo-сферу*”, сферу існування людини [14, с. 232].

Ринок праці – це специфічна проблемно-практична ланка економічних досліджень, об'єктом дослідження якої не є безпосередньо населення, а питання та проблеми його зайнятості, тобто можливості використання свого особистого ресурсу робочої сили задля задоволення власних потреб в умовах ринкової економіки.

Ринок праці є одним з найскладніших об'єктів досліджень як у ринковій, так і в перехідній економіці українського типу. В першому випадку головним питанням є наявність пропозиції праці, тобто кількості людей що бажають працювати в умовах розвинутої системи соціального захисту та існуванні дилеми вибору “*вигоди від роботи чи альтернативне використання вільного часу?*”. В умовах нестабільної економіки, більшу увагу приділяють важливості наявності попиту на робочу силу, тобто наявності підприємств, які бажають наймати працівників на роботу за умов взаємодії категорій “*освіта-заробітна плата*”.

Фактор існування попиту на робочу силу залежить від існуючої структури національної економіки та темпів економічного зростання і розвитку, що мають знаходити свій вираз не тільки в збільшенні обсягів та підвищенні якості виробленої продукції, а й у збільшенні кількості робочих місць.

Не менш важливим є механізм визначення рівноважної ціни робочої сили – заробітної плати, та механізми його формування, які суттєво відрізняються від механізмів формування рівноважної ціни на будь-якому іншому ринку.

Окремим стовпом на ринку праці є держава в особі її контролюючих органів, які своєю діяльністю здатні не тільки сприяти задоволенню матеріальних потреб працездатного населення, яке бажає працювати, а й сприяти творчому розвитку особистості, як обов'язкового елемента еволюції суспільних відносин.

Ринкове саморегулювання ринку праці не є явищем беззаперечним, що підтверджує стан українського регіонального ринку робочої сили. На відміну від багатьох інших економічних процесів та закономірностей, він вимагає державного втручання для вирішення наступних завдань:

- сприяння появі якомога більшої кількості робочих місць, за умов дотримання на них правил техніки безпеки;

- визначення мінімального розміру заробітної плати в обсязі не меншому за прожитковий мінімум;

- створення умов для визначення підприємствами розмірів заробітної плати в залежності від рівня освіти та професійної підготовки, а не від решти інших факторів;

- створення сектору державної постійно діючої, а не сезонної зайнятості робітників;

- започаткування та реалізація профорієнтаційної програми в загальноосвітніх школах з метою інформування майбутніх робітників щодо престижності професій та наявності робочих місць задля запобігання структурного безробіття;

- оптимізація структури національної економіки з урахуванням потреб та вимог світового ринку задля профілактики появи циклічного безробіття;

- створення гідних умов життя для тих, хто хоче, але не може знайти роботу.

У той же час, діяльність на рівні дослідження особистості (людини) залишається в колі зору досліджень на мікрорівні індивіда, який є особовою одиницею народонаселення (див рис. 3).

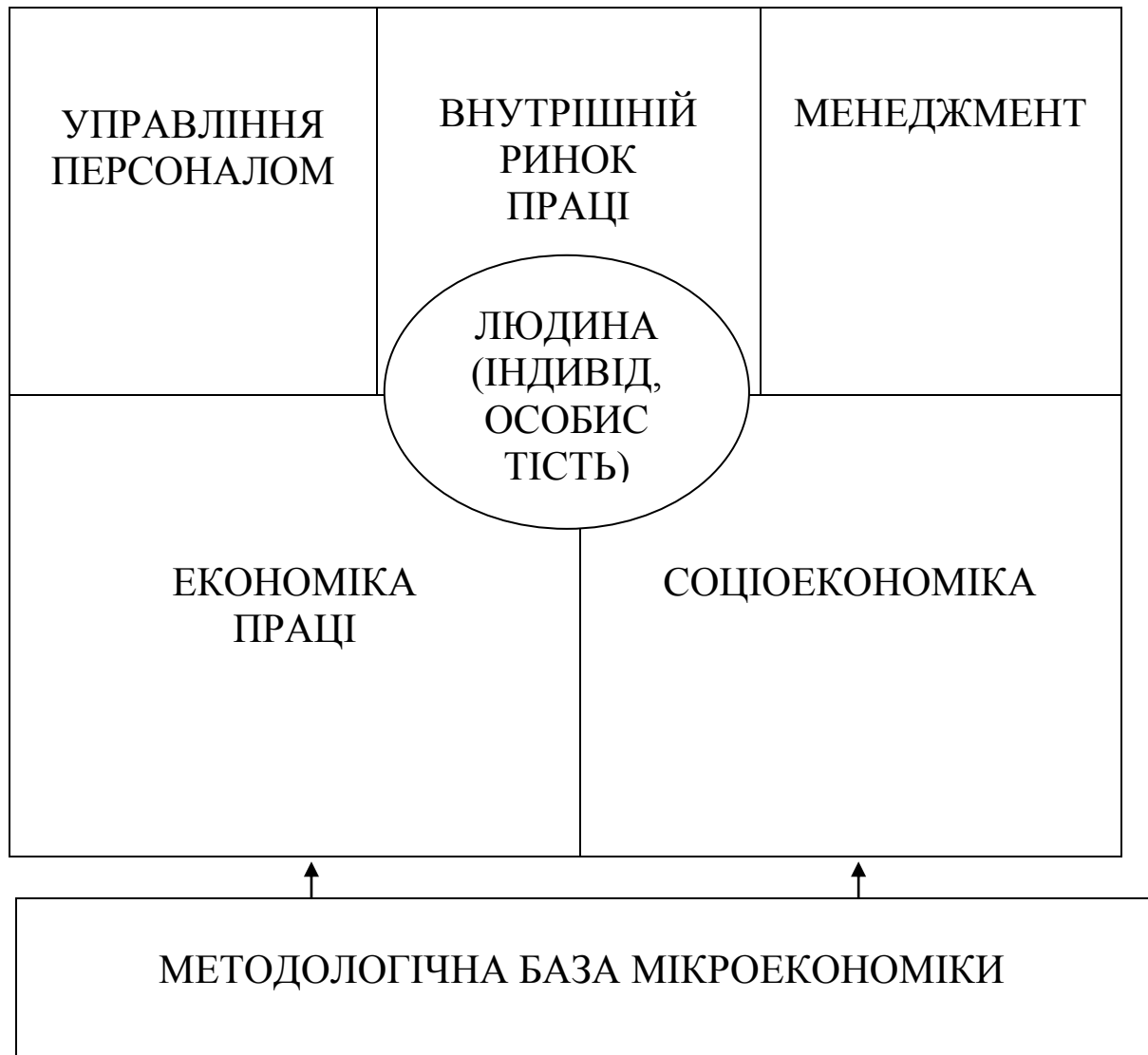

Рис. 3. Система економічних досліджень особистості.

Внутрішній ринок праці та питання, що стосуються концептуальних засад виникнення його досліджень, не підлягали ретельному аналізу української науки через низку причин, головною з яких є недостатність регулювання та принципів діяльності ринку праці України взагалі.

Комплекс питань внутрішнього ринку праці стосуються мікроекономічних внутріфірмових рішень її управлінців щодо кількості та якості робітників, в яких існує потреба, джерел їх пошуку або власної підготовки, формування цінової політики в галузі оплати праці.

Кожне підприємство, навіть на якому працює 2 робітників, має свій власний ринок праці, та має вирішувати вже зазначені питання. Згадуючи політичні пріоритети розвитку економіки України на сьогоднішній день, слід зазначити, що вони полягають у збільшенні обсягів національного виробництва. При цьому збільшення кількості робочих місць не є пріоритетом

для окремо взятого підприємця, який буде планувати максимізацію прибутку через автоматизацію виробництва.

Збільшення кількості робочих місць на конкретній фірмі залежить, в першу чергу, від її фінансово-господарського стану, рівня розвитку сегменту економіки, в якому вона працює та правового забезпечення підприємництва. Крім соціально-економічної функції – забезпечення роботою додаткового числа робочих місць, збільшення кількості зайнятих на фірмі, має додаткову ваду: розгалуження внутріфірмової ієрархії. Але, крім цього, воно створює новітні перспективи соціального росту індивіда та можливості покращення рівня матеріального забезпечення.

Класичні концепції менеджменту добре відомі всьому світові, тому дуже прискіпливо на них ми не будемо зупинятись. Нагадаємо лише, що менеджмент – це мистецтво управління, яке в першу чергу базується на досягненні поставлених економічних результатів шляхом впливу на людський ресурс. Слід зробити невеличкий історичний екскурс і згадати, що вперше наголос на визначальній ролі людини в економічних процесах було визначено саме в класичних постулатах Ф. Тейлора, які, все ж таки, базувались на концепції “економічної людини” Адама Сміта.

В менеджменті людина розглядається, переважно як засіб а не як головна мета діяльності у виробничій галузі, що й зумовило розвиток та активізацію профспілкової діяльності на етапі становлення “первісного” підприємництва в США. Також у менеджменті була ретельно розроблена концепція мотивації праці, тобто спонукаючих до праці факторів, які складаються з трьох груп: матеріальних, духовних і моральних. В процесі еволюції економічної думки розвинутих країн світу було визначено, що матеріальна мотивація не є безумовно домінуючою. Мотиваційний механізм економічної діяльності в секторі української економіки має свою специфіку, в тому числі і матеріально-демографічного напрямку [2, с. 122].

Управління персоналом, як наука та навчально-практична дисципліна застосовує термін “персонал”, як превосходну форму термінів “трудова ресурси” та “трудова колектив”. Персонал – це якісний фактор робочої сили, який має відносно високий рівень кваліфікації, здатен до прийняття творчих рішень та нестандартного підходу до виконання виробничих функцій.

Не можна не зазначити еволюцію управління персоналом у плані гуманізації досліджень, що проводяться, в порівнянні з класичним менеджментом, і хоча багато економістів проти проведення будь-яких паралелей між цими науками, об’єктивний аналіз цього протиріччя свідчить про наявність та необхідність співставлень такого типу.

Метою діяльності в галузі управління персоналом (на відміну від теорії менеджменту) є не тільки забезпечення ефективної діяльності підприємства а й задоволення потреб робітників. Однією з трьох головних функцій управління персоналом є управління соціально-демографічними процесами у вигляді

допомоги сім'ям, будівництва й утримання об'єктів соціально-культурного призначення і т. д. [8, с. 27].

Крім цього не можна не звернути на увагу на інші позитивні аспекти концепції управління персоналу, а саме: планування чисельності персоналу та реалізація кадрової політики, що будуються на підсистемі розвитку персоналу, яка, в свою чергу, складається не тільки з системи підготовки, перепідготовки кадрів та підвищення кваліфікації персоналу, а й адаптації нових робітників до соціального-психологічного клімату колективу. Отже дотримання головних принципових положень управління персоналом на рівні окремих (бажано більшості) підприємств регіонального сектору економіки України здатне майже безпосередньо здійснювати вплив на соціально-демографічну ситуацію.

Економіка праці – це наука, під якою ми розуміємо комплекс досліджень, що стосуються трудового процесу та домінуючої участі людини в ньому. Не випадково, на рис. 3 такі науки, як економіка праці та соціоекономіка займають більшу питому вагу, ніж внутрішній ринок праці, менеджмент та управління персоналом.

До комплексу наук, які ми умовно об'єднали під назвою “економіка праці” входять дослідження в галузях фізіології, психології та гігієни праці, охорони та безпеки праці, загальної соціології та соціології праці.

Праця, як свідомо енергозатратна діяльність людини, що спрямована на досягнення економічних та особистих цілей, є не тільки елементом системи суспільного відтворення, а й джерелом розвитку та самовдосконалення індивіда. В умовах науково-технічної революції та переходу до постіндустріального типу суспільства, принципово змінюється характер та зміст праці, роль людини в процесі праці та її мотивація.

Зростання обсягів розумової праці та зменшення обсягів праці фізичної, покращують рівень самореалізації робітників, зменшують розміри впливу шкідливих умов на їх здоров'я, але й певним чином ускладнюють процеси розрахунку головних показників трудової економіки: продуктивності та трудомісткості праці.

В умовах трансформації пріоритетів міжнародної торгівлі, головним об'єктом купівлі-продажу на світовому ринку стає інформація, тож значення розумової діяльності та інтелектуального потенціалу трудових ресурсів суттєво підвищується.

Стан української регіональної економіки, що характеризується майже повною відсутністю контролю з боку органів державного регулювання трудового законодавства приватизованих або приватних підприємств, є фундаментом для багатьох порушень. Серед найпоширеніших з них слід виділити: ненормованість робочого дня, відсутність чітких інструкцій та нормативів виконуваних робіт, відсутність чітко визначеного механізму нарахування заробітної плати, недотримання трудових договорів з боку роботодавців, порушення політичних та загальних прав людини. Окремою ланкою в цьому комплексі є недотримання техніки безпеки праці,

перевиснажливість робітників, що призводять до професійних захворювань, травм, каліцтва, смертності на виробництві, чи ранньої втрати працездатності. Все це негативним чином відбивається на стані здоров'я населення та на якісних показниках трудових ресурсів.

Серед завдань державного контролю в сфері приватного сектору матеріального виробництва слід виокремити напрямки та методи, які б були здатні виправити на краще ситуацію, що склалася, а це, в свою чергу, непрямыми методами стимулюватиме збільшення обсягів народжуваності, а прямими – зменшувати обсяги смертності.

Соціоекономіка – найскладніший аспект взаємодії особистості та економічної системи. Найповніше її основні положення та практичні проблеми виклав В.Д. Лагутін [9]. Згідно до його твердження, економіка, людина і соціум становлять єдину економічну систему. В той же час соціоекономічна двоєдиність суспільства виражає загальну суперечність між економічними і соціальними факторами суспільного прогресу.

Головною метою взаємодії економіки, людини і соціуму є досягнення соціоекономічної рівноваги суспільства – такого стану суспільства, при якому має місце усталена відповідність між економічною та соціальною сферами, узгодженість інтересів окремих людей з інтересами соціальних, етнічних, релігійних та демографічних груп і верств населення, в тому числі й інтересами держави [9, с. 8].

Соціоекономіка розглядає етнічність та релігійність як фактори економічного розвитку, що здатні стимулювати не тільки збільшення обсягів виробництва, а й розвиток нових технологій. При цьому прийнято вважати, що релігійні основи світосприйняття здатні не тільки розвивати етику праці особистості, а й є ґрунтом національних економічних цінностей.

Окрему увагу в системі соціоекономіки відведено соціоекономічній ролі сім'ї, питанням сімейного бюджету, як економічній, так і соціальній ролі домогосподарства в системі ринку, актуальним питанням інституту успадкування.

Демократизація суспільства і економічна свобода особистості в реалізації правових питань та соціального захисту, державність і егоїзм, критерії раціональності і принципи моральності особистості в умовах економічної діяльності – це головні напрямки дослідження соціоекономічного наукового комплексу сьогодення, усвідомлення та механізми розв'язку яких здатні створити базу для мікроекономічного управління демографічними процесами шляхом аналізу особистих та соціальних принципів поведінки індивіда.

Висновки. Специфіка досліджень як народонаселення так і окремої особистості в системі економічних наук, зумовлює виникнення кола проблем, що стосуються характеру об'єктивності чи суб'єктивності реалізації досліджень та наукових висновків. Економіка та дослідження ролі людського фактору в економіці, як вважають окремі економісти мають бути вільними від суб'єктивних оцінок. Інша точка зору полягає в тому, що головним напрямком

сучасних економічних досліджень повинна бути об'єктивність, оскільки політичні і соціальні оцінки постійно проникають в економічні дослідження. Деякі дослідники також вважають, що взагалі небажано перетворювати політекономію в об'єктивну науку, це означало б, що дослідження мають бути байдужими ми до вивчення економічних проблем [5, с. 7].

Безумовно, це – далеко не всі економічні науки, що досліджують народонаселення та людину, але їх різнобічність з погляду на об'єкт дослідження, найбільш сприятлива для визначення теоретичної бази та методології розробки комплексу заходів, щодо впливу на демографічні процеси як на макро-, так і на мікроекономічному рівні.

Визначення місць категорій “людина” та “народонаселення” в системі соціально-економічних відносин, через різні сектори їх досліджень дозволяють визначити головні об'єкти, важелі та механізми впливу на демографічні процеси на макро- або мікрорівні, в залежності від суб'єкту впливу та існуючої щодо нього тенденції.

Використана література:

1. Андреев Б.Ф. Системный курс экономической теории. – СПб.: Лениздат, 1998. – 574 с.
2. Буряк П.Ю., Карпінський Б.А., Григор'єва М.І. Економіка праці й соціально-трудова відносини. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 440 с.
3. Волков А.Г. Семья – объект демографии. – М.: Мысль, 1986. - 271 с.
4. Демографическая политика в современном мире. Аничкин А.Б., Бодрова В.В. и др. – М.: Наука, 1989. - 180 с.
5. Дзюбик С., Ривак О. Основи економічної теорії. – К.: Основи, 1994. – 336 с.
6. Запоточний І.В., Захарченко В.І. Державне регулювання регіональної економіки. – Харків – Львів – Одеса: ТОВ «Одіссей», 2003 р. – 592 с.
7. Іщук С.І. Розміщення продуктивних сил (теорія, методи, практика). – К.: Видавництво Європейського університету фінансів, інформаційних систем, менеджменту і бізнесу, 1999. – 185 с.
8. Колот А.М. Мотивація, стимулювання й оцінка персоналу. – К.: Видавництво КНЕУ, 1998. – 224 с.
9. Лагутін В.Д. Людина і економіка: соціоекономіка. – К.: Просвіта, 1996. – 336 с.
10. Лібанова Е.М. Ринок праці. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 224 с.
11. Основи економічної теорії: політекономічний аспект. //За ред. Г.Н. Климка, В.П. Нестеренка. – К.: Вища школа, 1997. – 559 с.
12. Павловський М. Макроекономіка перехідного періоду: український контекст. – К.: Техніка, 1999. – 336 с.
13. Паламарчук М.М., Паламарчук О.М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії. – К.: Знання, 1998. – 416 с.
14. Петюх В.М. Ринок праці. – К.: Видавництво КНЕУ, 2000. – 124 с.

15. Прибиткова І.М. Основи демографії. – К.: АртЕк, 1995 - 265 с.
16. Радіонова І.Ф. Макроекономіка та економічна політика. – К.: Таксон, 1996. – 240 с.
17. Семюелсон П.А., Нордгауз В.Д. Макроекономіка. – К.: Основи, 1995. – 544 с.
18. Семюелсон П.А., Нордгауз В.Д. Мікроекономіка. – К.: Основи, 1998. – 676 с.
19. Гарнавська Н.П., Пушкар Р.М. Менеджмент: теорія і практика. – Тернопіль: Карт-бланш, 1997. – 456 с.